

Ольга Волянюк

ПЕРСОНІФІКОВАНЕ МИНУЛЕ У СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ

Здійснено спробу розкрити особливості сприйняття українськими й російськими громадянами спільного минулого в іменах. Аналізується офіційний міждержавний дискурс персоніфікації історії. Окреслені напрями використання образів знакових постатей у політичному житті. Зібрані відповідні дані соціологічних опитувань, а також тематичні матеріали зі спільних прес-конференцій президентів України та Росії.

Ключові слова: знакові постаті, персоніфіковане минуле, політичне життя суспільства, міждержавні відносини, політика пам'яті.

Volyanyuk O. *Personified Past in the Contemporary Political Life of Ukraine and Russia*

An attempt to reveal the characteristics of Ukrainian and Russian citizen's perception of the common name's last is made. The interstate official discourse of the personification history is analyzed. The directions of use the iconic figures images in political life are outlined. The collected data relevant opinion polls and thematic material from the press conference Presidents of Ukraine and Russia.

Keywords: *iconic figures personified past, political life of society, international relations, politics of memory.*

Образи минулого є невід'ємною частиною сучасної політичної риторики. Вони увиразнюються цілком конкретними сюжетними лініями, біографічними історіями, матеріальними свідченнями.

Часто вирвані з контексту, емоційно й ідеологічно перевантажені, епізодичні, такі образи слугують стійкими орієнтирами пересічного обивателя у світі минулого. Серед подібних образів особливе місце відводиться персоніфікованому минулому. Знакові постаті, люди-символи, життєва історія яких виконує помітну роль у маркуванні пам'яттєвого простору суспільства, є важливим елементом національного наративу, становить своєрідну систему смислів для спільноти.

Персоніфікація минулого – режим суспільно-політичного проектування, в основі якого лежить перекладення відповідальності за певні історичні події на реальних або вигаданих осіб. У сучасному суспільно-політичному житті образи героїв чи антигероїв є вже не стільки ціннісними орієнтирами, але певними типажамі, що мають відповідати масовим очікуванням, запитам аудиторії, електоральним настроям. Це люди, що у народній пам'яті чи офіційному дискурсі інтеріоризуються у деякі ікони/символи/коди. З позицій сучасної семіотики, теорії знакових систем (Р. Барт, М. Бахтін, Ю. Лотман, Ч. Пірс та ін.) пам'ять про такі образи динамічна, а її функціонування включає три складові: значення, інтерпретатори та інтерпретанти.

Про значимі для суспільно-політичного розвитку персоналії, особливості сприйняття чи ретрансляції їх історій сучасниками довідуємося з наукових розвідок вітчизняних дослідників (І. Гирич, Я. Грицак, Г. Касьянов, К. Кобченко, О. Ляшенко, М. Рябчук, Л. Чупрій, Ю. Шайгородський, Ю. Шаповал, Н. Яковенко та ін.). Вони зазначають, що образи символічних постатей (борець, засновник, жертва, зрадник тощо) асоціюється із певними зразком поведінки, способом життя, вчинком, зовнішнім іміджем, ідеєю, результатом роботи, моделлю участі тощо. Імена-символи – не лише конкретні особи, але й окремі групи людей, покоління, причетні до значимого періоду спільного минулого (напр., Кирило-Мефодіївці, Художники-Бойчукісти, Шістдесятники тощо). Це також постаті-маркери, міфічні персонажі, літературні герої, легендарні особистості, ідеологічні прототипи.

Символічні для народу особистості, їх внесок у суспільні справи упізнаванні на загал, але потенційно можуть викликати різні судження, інтегрувати спільноти або спричиняти до

суспільних криз. Персоніфікація минулого однаково важлива у внутрішньо- та зовнішньополітичному житті. Взірці людей, що у різні епохи зближували/віддаляли народи, регіони, цивілізації, слугують важливим орієнтиром для тих, хто про них пам'ятає в наш час. Окремий індивід, владні суб'єкти, громадянське суспільство є творцями, трансляторами та інтерпретаторами знакового простору. Часом сама лише згадка видатного імені структурує спілкування, допомагає суб'єктам комунікації за відповідними реакціями ідентифікувати соціальні вподобання, ідейні погляди, політичні переконання співрозмовника. Нижче розглянемо особливості сприйняття, конструювання і трансляції пам'ятей про вагомі особистісні звершення на прикладі сучасних українсько-російських взаємин.

Громадська думка про знакові постаті

Вітчизняній соціогуманітаристиці бракує фахових соціологічних досліджень, що послідовно, системно та зі стабільною періодичністю вивчають ставлення українського суспільства до певних історичних подій чи персоналій. Розглянемо результати опитувань, проведених у різні роки різними соціологічними службами України. Ці дослідження, організовані за відмінними методиками, до певної міри розкривають динаміку громадської думки щодо знакових для українського народу людей. У зібраних списках значимих для українців постатей за різні роки незалежності зміст та розстановки акцентів свідчать також про зміни політичного життя в Україні, вплив зовнішньополітичних та внутрішніх факторів на громадські уподобання.

Інститут соціології НАН України у 2001 р. на основі відкритого опитування («Назвіть, будь ласка, кілька прізвищ людей, яких, на Вашу думку, можна вважати національними лідерами України в останні двісті років?»), сформував таку десятку національних лідерів: Т. Шевченко (25%), М. Грушевський (21%), В. Чорновіл (16%), В. Ющенко (9%), Л.Кравчук (8%), Л. Брежнев (6%), І. Франко (6%), С. Петлюра (4%), С. Бандера (4%), В. Щербицький (3%). Водночас, з уже згаданого переліку постатей національної історії, не обмеженого останніми 200 роками, респонденти найчастіше обирали Б. Хмельницького, М. Грушевського, а найнегативніші оцінки виставили Й. Сталіну і М. Горбачову [16].

За словами Я. Грицака, опитування щодо історичної пам'яті у 2002 р. та 2006 р. показали, що українське суспільство «пам'ятає» взаємозаперечними парами: Б.Хмельницький – Петро І, І. Мазепа – В. Ленін, В. Чорновіл – М. Хрущов [2, с. 71]. Утім, за результатами дослідження 2009 р. одностайно найпозитивніше українці ставилися до Ю. Гагаріна, Г. Жукова, А. Сахарова, В. Чорновола, В. Щербинського, М. Щорса. В регіонах України сприймалися неоднозначно В. Ленін, Н. Махно, С. Петлюра; водночас однаково негативно – Й. Сталін [9]. У 2012 р. до найвидатніших українців усіх часів респонденти самостійно відносили Т. Шевченка, Лесю Українку, Б. Хмельницького, І. Франка, Віталія Кличка, М. Грушевського, Г. Сковороду, І. Мазепу, С. Бандеру, Ярослава Мудрого [1].

3 грудня 2014 р. по січень 2015 р. респондентам пропонувалося вибрати серед 18 історичних діячів різних періодів позитивних і негативних. Українці позитивно оцінили Ярослава Мудрого (33%), Б. Хмельницького (32%), Володимира Великого (31%), М. Грушевського (19%), П. Порошенка (10%). На Галичині та Волині до цього переліку увійшов С. Бандера. На Слобожанщині – Петро І. На Донбасі ж останній взагалі лідирує. Серед негативних персонажів: В. Янукович (54%), Й. Сталін (39%), В. Ющенко (25%), В. Ленін (23%), С. Бандера (20%). На Волині та Галичині з цього переліку випав В. Ющенко, але додався Петро І. На Донбасі негативно оцінили С. Бандеру, В. Ющенка, П. Порошенка, В. Януковича; а Й. Сталін і В. Ленін не зараховані до таких [17].

Різні за часом, методикою проведення та аналізу опитування громадян дозволяють навести деякі узагальнення. Отримані результати засвідчують низький рівень обізнаності громадян у питанні. Більшість імен українці запозичують із радянської та сучасної російської історії, лише інколи змінюючи акценти в їх оцінках. Натомість західна громадськість персоніфікує українську історію та дійсність дещо інакше. Так, на думку громадян п'яти провідних країн ЄС у 2010 р., найвідомішими українцями є: А. Шевченко, брати Клички, С. Бубка, М. Йовович. Також іноземці згадували Т. Шевченка, М. Гоголя, Г. Мейєр, Р. Лижичко, А. Тимошука. Україна відома у світі завдяки своїм традиціям, історичній спадщині, спортивним досягненням, музиці, кухні [4].

Більшість відомих на Заході імен спортсменів, співаків, письменників, кіноакторів – у системі орієнтацій українців не займають домінуючих позицій. Першість громадська думка в Україні віддає саме політичним діячам різних епох. Високо оцінюють класиків літератури, т.зв. постатей «зі шкільної програми», «з купюрою національної валюти». Характерно, що позитивні оцінки респонденти охочіше надають історичним діячам дуже далекого чи далекого минулого, водночас негативними здебільшого є персонажі сучасності та нещодавнього минулого.

Список видатних постатей, обраний українцями, еkleктичний. Дослідники підкреслюють брак в Україні історичних персон загальнонаціонального масштабу, що пояснюють амбівалентною суспільною свідомістю, регіональними відмінностями. Водночас ці дослідження практично не розкривають особливостей сприйняття історичних постатей у віковому, гендерному, освітньому, релігійному, професійному зрізах. Окремої уваги заслуговує розподіл думок по лінії село/місто – жителі сільської місцевості у 2012 р. охочіше вибирали до першої десятки не С.Бандеру чи Ярослава Мудрого, а Володимира Кличка та Юлію Тимошенко [1].

Гендерні відмінності у оцінках визначних постатей майже не простежувалися, за винятком оцінок спортсменів чоловіками та жінками. Знакові постаті українців – це передусім чоловіки. Лише в окремих замірах громадської думки, де властиво запитання було сформульоване відкрито, до найвидатніших українців зараховували й представниць жіночої статі.

Згадані особливості значною мірою властиві й сучасному російському суспільству. Системні опитування, проведені Левада-Центром з 1988 р., фіксують набори значимих для росіян імен діячів усіх часів і народів: Ленін, Маркс, Петро I, Путін, Горбачов, Пушкін, Енгельс, Ломоносов, Сталін, Суворов, Гагарін, Жуков, Менделєєв, Толстой, Цюлковський, Ейнштейн, Катерина II, Кутузов, Наполеон, Дзержинський, Дарвін, Корольов, Ньютон, Брежнєв, Чайковський, Гітлер, Олександр Македонський, Лермонтов, Горький, Іван Грозний, Століпін, Сахаров, Солженіцин, Хрущов, Медведєв, Єльцин, Андропов, Христос [3, с. 39; 13]. Поступово у цьому списку втрачають позиції імена засновників марксистського вчення, а також

Горбачов, Єльцин, Сахаров. В очах росіян зростає значення Сталіна, Гітлера, Путіна. Першість уже багато років зберігається за засновниками російської і радянської імперій [8, с. 185].

Суттєво, на наш погляд, відрізняє громадськість Росії особливість, помічена у списку вагомих для росіян постатей Л. Гудковим. Тут, відмічає вчений, відсутні моральні та духовні авторитети. В цілому домінують секулярні символи інструментального успіху – жорстокої, силової державної політики, розширення територій, перемоги у війнах. Персоніфікація тріумфу насильства, що використовує маси як ресурс для досягнення геополітичних цілей, закріплена як символи єдності. Відсутні свідчення внутрішньої роботи колективного «духу» з рецепції гуманістичних цінностей, терпимості, свободи. Вікові відмінності зводяться до поступової заміни радянського набору імен авторитарними, націоналістичними і мілітаристськими фігурами [3, с. 40–41].

Аналізуючи рамки історичної персоналізації, Ю. Левада пише про замкнуте коло протистояння-ізоляції у російському суспільстві, постійне відтворення механізму конфронтації країни зі світом і часом. І в сталінські, і в брежнєвські роки не допускалися сумніви у міфах про героїв і їх подвиги. Зараз офіційних заборон на такі теми немає, але існує сильне «табу» громадської думки, що не бажає розлучатися зі символами історичної величі [8, с. 194, 412].

Заміри соціологічних досліджень у різних країнах так само вирізняють ставлення росіян до ролі людини у політичному процесі. Зокрема, Р. Роуз звертає увагу на те, що росіяни не визнають радянське минуле країни головною перешкодою для поступу суспільства. Тільки 13% вважають національні традиції і манеру поведінки простих людей перепоною на цьому шляху. Для громадян РФ безладдя розпочав Горбачов і посилив Єльцин. Президент Путін неодноразово експлуатував цю тему, обґрунтовуючи свої акції «наведенням порядку» в суспільстві [14, с. 256, 261–262].

Багато імен, відмічених росіянами, також присутні й в уявленнях громадян України про значимі постаті (Жуков, Хрущов, Гагарін, Брежнєв, Горбачов, Сахаров). Утім, є й такі історичні персонажі, щодо яких в українському і російському суспільствах сформувалися кардинально протилежні оцінки

(Петро І, Ленін, Сталін). Останні дослідження підтверджують: у той час, коли 52% росіян позитивно оцінюють роль Сталіна у житті їх країни, в укладеному українцями «антирейтингу» Сталін посідає друге місце після Януковича [13; 17]. З усього видно, що цілий набір факторів (незнання історій рідного краю, сусідніх народів, зарубіжних країн; брак здорового, всебічного, пізнавального інтересу до минулого; успадковані з радянського періоду способи сприйняття ролі особистості в суспільстві; усталені етнічні стереотипи) у сукупності складають умови для політичних маніпуляцій довкола образів знакових постатей сучасних України та Росії.

Персонажі історичного минулого у офіційних дискурсах влади

Державницький вимір персоніфікації минулого можна відстежити зі стенограм офіційних прес-конференцій високого рівня. У офіційних заявах перед журналістами президенти України та Росії часто зверталися до історичних питань, актуальних проблем спільного минулого, в т.ч. й до певних збірних персоніфікованих образів, що тією або іншою мірою відображали дійсні політичні пріоритети.

Зокрема, у грудні 2000 р. у відповіді на запитання про перспективи українсько-російських відносин тодішній Президент України Л. Кучма згадав про відкриття у цей день у Росії пам'ятника Т. Шевченку: «Те, що він став Т.Шевченком, напевно, заслуга більшою мірою російської інтелігенції, яка із кріпосного хлопця зробила великого поета». В. Путін підтримав цю риторичку, а також звернув увагу, хоч і безосібно, на ще один історичний сюжет, який «пов'язує Україну і Росію» – російська гвардія «як дореволюційного, так і радянського часу» [11]. У виступах російського президента риторика про «унікальні відносини між Україною і Росією» на ґрунті «спільної історії» відстежується й надалі. Так, уже у 2004 р. В. Путін оголошує намір відсвяткувати на міждержавному рівні 350-річчя Переяславської ради, як «дати, що відкрила нові можливості для гуманітарної співпраці» [5].

Спільна прес-конференція президентів В. Ющенко та В. Путіна у грудні 2006 року показала, що на питаннях «гуманітарної співпраці», «тяжіння двох братських народів», «збереження національ-

ної культури та мов» окрему увагу акцентував саме очільник РФ. Він наголосив також на «однаковій значимості для росіян та українців святкування у 2009 році 200-річчя від дня народження Миколи Васильовича Гоголя» [15].

На прес-конференції, присвяченій підсумкам українсько-російських переговорів у березні 2010 року, тодішні президенти В. Янукович та Д. Медведєв кілька разів зверталися до окремих історичних сюжетів. У руслі провідної тематики зустрічі – «відродження відносин між Україною та Росією», «братського характеру взаємин між країнами, духовного коріння» (Д. Медведєв), «бажання народів України та Росії вирішувати багато питань разом» (В. Янукович) – серед проблем історичної політики згадувався, передовсім, «виключно духовний проект – це спільна Перемога, 65-річчя Великої Перемоги» (Д. Медведєв). До обговорення заходів, присвячених цій річниці, президенти протягом конференції зверталися тричі. Велика Вітчизняна війна репрезентувалася деперсоналізовано, як і в цілому часто згаданий, узагальнений героїчний образ «ветерана війни». «Антигерої» ж того історичного періоду названі досить конкретно: щодо таких історичних персоналій, як С. Бандера і Р. Шухевич, тодішній Президент України обіцяв до дня 65-річчя Перемоги скасувати накази свого попередника про присвоєння їм звань Героя України. Окрему увагу президенти приділили Полтавській битві (також безосібно), висловивши жаль про те, що не вдалося спільно відзначити 300-річчя такої події. У контексті проблем «широкого представництва української діаспори» в Росії (Д. Медведєв) В. Янукович також згадав про «відзначення дня народження Тараса Григоровича Шевченка» [12].

Постать Т. Шевченка згадується й надалі – під час спільних прес-конференцій українського й російського президентів [6]. Крім цього, у грудні 2013 р. В. Путін оголосить про наміри «у 2014 році разом відзначити 70-річчя звільнення Севастополя», а «у 2015-му – ювілей Перемоги у Великій Вітчизняній війні і 1000-ліття кончини князя Володимира, 28 липня» [7].

Історичний вимір українсько-російських відносин і надалі становить вагомий частину дійсного публічного дискурсу високопоставленої політики у РФ. Приміром, стенограма звернення

В. Путіна, присвяченого входженню Республіки Крим та міста Севастополь в РФ, сповнена псевдоісторичними аналогіями й довідками. Тут з перших рядків наголошується: «Для того, щоб зрозуміти, чому був зроблений саме такий вибір, достатньо знати історію Криму... В Криму буквально все пронизано нашою спільною історією і гордістю». Героїчний наратив російського Криму В. Путін увиразнює «прийняттям хрещення святого князя Володимира», «могилами російських солдат», «чорноморським воєнним флотом». «Волаючою історичною несправедливістю» називає «включення до складу Української союзної республіки значимих територій історичного Півдня Росії..., сучасної Південно-Східної України», а також рішення 1954 р. про «передачу Кримської області»; серед винуватців згадує більшовиків та Хрущова. Вже у незалежній Україні, зі слів російського президента, «раз за разом робилися спроби позбавити росіян історичної пам'яті». Згадуючи діючу українську владу, В. Путін вдається до персоніфікованих історичних аналогій: «українські ідейні спадкоємці Бандери – поплічника Гітлера під час Другої світової війни» [10].

Згадки про історичних персонажів на офіційних прес-конференціях президентів характеризують рівень і динаміку відносин між державами. Однак з наведених вище прикладів видно, що українсько-російські відносини 2000-х рр. вирізнялися специфічним зверненнями до історичних сюжетів та персоналій. Імена діячів минулого у міждержавній риторичі використовувалися вибірково, конкретизуючи дійсні політичні аргументи.

Очевидними є взаємосуперечливі тези російського президента, висловлені ним під час різних зустрічей (приміром, твердження про одвічну єдність та добросусідські відносини і подальші обвинувачення у спробах асиміляції росіян в Україні). Показово, що російський героїзм на подібних зустрічах практично завжди доносився безіменно. Власне імена конкретних історичних осіб з'являлися у промовах лише під час згадки тих постатей, що особливо значимі (за результатами опитувань) саме для українських громадян: князь Володимир, М. Гоголь, Т. Шевченко, С. Бандера, Р. Шухевич. Описана риторика, ініційована здебільшого президентом РФ, з кожним роком посилювала запитану в російському суспільстві історичну тематику про кримське питання,

спадщину Київської Русі, властиве українцям зрадливість, нерозвиненість, вторинність, примітивність української культури тощо. Духовні, моральні авторитети України згадувалися лише тією мірою, якою їх імена можна було використати для утвердження думки про неперервний зв'язок з російською культурою, давність і спільність відповідних наративів.

У ході розгортання міждержавної політики пам'яті України та Росії 2000-х рр. залучено ряд специфічних технологій кореляції мнемічного простору: маніпулятивні операції з дегуманізації чи героїзації/сакралізації постатей; сентименталізація радянського, ностальгійна модель спільного минулого; штучне звуження/розширення когнітивних меж пам'ятання до вибраних, політично доцільних подій і постатей; надання ексклюзивних рис окремим історичним персоналіям і подіям; мобілізація навколо ідеї відновлення «історичної справедливості». Персоніфіковане минуле у діалогах офіційного Києва та Москви досі утримувалося в рамках усталеного радянського поділу на «своїх» і «чужих», «героїв» і «антигероїв», «деспотів» і «месників», «переможців» і «переможених», «кривдників» і «жертв», з абсолютним нехтуванням біографій чи досвіду реальних людей.

Безумовно, офіційний дискурс політики пам'яті, а також медіа-риннок пропонує не лише конфронтаційні чи спірні образи знакових для українського і російського суспільств постатей. Крім того, академічні та громадські ініціативи у сфері політики персоніфікованої пам'яті нерідко спрямовані на пошук інших оповідей про символічні постаті, що слугували б у громадсько-політичному житті додатковими стимулами для співпереживання, співпричетності, полілогу поколінь, поваги між сусідніми народами. Такі ініціативи потребують окремого вивчення та можуть стати предметом подальших політологічних досліджень.

1. Видатні українці всіх часів: опитування громадян // Соціологічна група «Рейтинг». – травень, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_TOP_Ukrainian_052012.pdf

2. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Ярослав Грицак [Текст]. – К. : Грані-Т, 2008. – 232 с. (Серія «De profundis»).

3. Гудков Л. Время и история в сознании россиян (часть II) / Лев Гудков [Текст] // Вестник общественного мнения. – 2010. – № 2 (104). – Апрель–июнь. – С. 13–61.

4. Дослідження сприйняття України (грудень 2010 р.) // Міністерство закордонних справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://brandukraine.org/k/>

5. Заявление для прессы и ответы на вопросы на совместной пресс-конференции с Президентом Украины Леонидом Кучмой, 23 января 2004 г., Киев // Президент России : Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.kremlin.ru/transcripts/22332>

6. Заявления для прессы по итогам встречи с Президентом Украины Виктором Януковичем, 22 октября 2012 г., Московская область, Ново-Огарёво // Президент России : Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.kremlin.ru/transcripts/16700>

7. Заявления для прессы по окончании заседания Российско-Украинской межгосударственной комиссии, 17 декабря 2013 г., Москва // Президент России : Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.kremlin.ru/transcripts/19854>

8. Левада Ю. А. Сочинения: избранное: социологические очерки, 2000–2005 [Текст] / Ю. А. Левада : [сост. Т. В. Левада]. – Москва : Издатель Карпов Е.В., 2011. – 507 с.

9. Ляшенко О. Исторична пам'ять українців: точки зближення і розриву. Частина 1. Историчні особистості / Олексій Ляшенко // Research & Branding Group [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rb.com.ua/ukr/analytics/socyum/7285/>

10. Обращение Президента Российской Федерации, 18 марта 2014 г., Москва // Президент России : Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/news/20603>

11. Пресс-конференция по итогам встречи с Президентом Украины Леонидом Кучмой, 22 декабря 2000 года, Санкт-Петербург // Президент России: Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.kremlin.ru/transcripts/21148>

12. Пресс-конференция по итогам российско-украинских переговоров, 5 марта 2010 года, Москва // Президент России : Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/transcripts/7042>

13. Роль личностей в истории России // Аналитический центр Юрия Левады. – 21–24 ноября 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/20-01-2015/rol-lichnostei-v-istorii-rossii>

14. Роуз Р. Як розуміти посткомуністичні перетворення. Підхід «із глибини» [Текст] / Р.Роуз; [пер. з англ. В. В. Вишневого ; ред. Ю. Буряк ; худож. оформ. С. Ковики-Алієва]. – К. : Український письменник, 2012. – 317 с.

15. Совместная пресс-конференция с Президентом Украины Виктором Ющенко по окончании первого заседания Российско-Украинской межгосударственной комиссии, 22 декабря 2006 г., Киев // Президент России: Официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.kremlin.ru/transcripts/23975>

16. Тихонович В. Украина как субъективная социальная реальность / Всеволод Тихонович [Текст] // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 134–155.

17. Що об'єднує та роз'єднує українців – опитування громадської думки України // Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з соціологічною службою «Ukrainian Sociology Service». – 25 грудня 2014 р.– 15 січня 2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/sho-obednue-ta-rozednue-htm>